

citizen/patriot, the studies of which lead to a better understanding of a new social order within an urban community in the home front. The paper aims at exploring how city-dwellers in Kyiv reacted to the campaigns against spies, traitors, prostitutes, Austrians, Germans, Jews, started by the Russian government at the beginning of WWI, in order to examine how and for what purposes the authors of denunciations and anonymous letters exploited the “images of the enemy” defined by the state. The claim is that “enemy-hunting” was often a justified means to resolve long-standing conflicts between two parties. At the same time, as analyzed materials show, one can see that the society knew how to identify and destroy an “internal enemy” during the war period. There were people ready to use denunciation as an instrument to deal with their own enemies or to punish those who looked suspicious. The official orders and the press showed them how to achieve this goal, and whom and on which purpose to blame. In contrast to Stalin’s Soviet Union, the police, court, and even military officials were willing to investigate each particular case. Thus, there was still a room for justice. Finally, as is demonstrated in the article, there were some positive consequences of denunciations, which led to some solutions and improvements.

Keywords: denunciations, internal enemy, Kyiv, WWI.

Матеріал надійшов 23.03.2017

УДК 94:325.254.6(47+57)“19”

Свеженцев М. Д.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ У СРСР: ТВОРЕННЯ ПОВОЄННОГО КРИМУ

У статті проаналізовано повоєнні перетворення в Криму, що стали наслідками радянської національної політики. У цей час спустошений та знелюднений Крим починає (чи, радше, продовжує) змінюватися не лише в плані демографічного складу його мешканців, але й образно: радянська влада продовжує колонізацію півострова та творить нове уявлення про нього. Спираючись на теоретичний інструментарій постколоніальної теорії, зроблено спробу проаналізувати фактори, які впливали на творення нової спільноти радянських «кримчан».

Ключові слова: переселенський колоніалізм, Крим, Радянський Союз, депортація, міграція.

Вступ

У другій половині ХХ ст. в західній історіографії з’явився напрям колоніальних та постколоніальних студій. Нові дослідження змінили традиційні підходи до імперіології та історії загалом, зокрема в дослідженнях гендеру та сексуальності, класових та расових відносин, інших суспільних ієрархій та структур влади (*power structures*). Застосування постколоніальної теорії до досліджень з історії заморських колоній кардинально

змінило наявні історичні наративи та дало змогу переосмислити динаміку владних відносин, що існувала в європейських імперіях [27; 35; 31]. Новий підхід, принаймні частково, «деколонізував» стосунки між різними соціальними групами, а також доповнив розуміння відносин метрополія–колонія, колонія–колонія в історії різних європейських імперій у різні історичні періоди.

Методологія досліджень постколоніалізму майже не застосовується до історії східноєвропейських імперій. Західна історіографія, за

невеликими винятками, ігнорує історію Східної Європи. Водночас вітчизняні дослідники лише починають звертатися до «нетрадиційних» історичних тем, пов'язаних із гендером, сексуальністю, класом тощо. При цьому проблематика колоніалізму, а надто переселенського колоніалізму, досі є новою та нерозвинутою на наших теренах. Оскільки світові імперії існували в системі міжнародних відносин, вважаємо, що і методи поширення імперського впливу на іноземні території мали бути схожими. Застосування методології постколоніальних досліджень до історії Східної Європи, таким чином, допоможе вписати ці терени у світовий контекст.

Метою цієї статті є спроба розпочати аналіз переселенських процесів у Криму після закінчення Другої світової війни з погляду переселенського колоніалізму. На нашу думку, Крим являє собою добрий приклад того, що переселенська колонізація можлива не лише щодо заморських колоній і не лише у виконанні західноєвропейських імперій. Історія Криму в другій половині ХХ ст. демонструє, що Радянський Союз успішно використовував національну та міграційну політику задля заміщення місцевого населення переселенцями з метою посилення лояльності прикордонних територій. Методи цього заміщення до того ж не були унікальними та повторювали звичні імперські колоніальні традиції. Повоєнний період є лише епізодом цієї історії, оскільки переселенська колонізація Криму розпочалася з анексії півострова Російською імперією та триває до сьогодні.

Теоретичний та історіографічний контекст дослідження

Теза про колонізацію Криму ґрунтується на двох історіографічних напрямках досліджень. По-перше, йдеться про доробок західних дослідників переселенського колоніалізму, що дасть нам змогу коротко охарактеризувати це явище. Крім того, праці істориків-радянологів щодо радянської національної політики аналізують причини радянських етнічних чисток на прикордонних територіях. Поєднання цих напрямів дає нам змогу провести паралелі між радянськими та західними методами колонізації та вписати радянську національну політику в міжнародний контекст.

Дослідники історії колоніалізму та імперіалізму розрізняють дві стадії колонізації: «видобувний колоніалізм» (*extractive colonialism*), коли інтерес колонізаторів обмежується лише видобуванням ресурсів «нововідкритої території», а також «переселенський колоніалізм»

(*settler colonialism*), коли колонізатори прибувають на нову територію для творення постійних поселень та для заміщення місцевого населення собою [38, с. 868]. Різницю між видобувним та переселенським колоніалізмом вдало проілюстрував Лоренцо Вірасіні в праці «The Settler Colonial Present» («Переселенсько-колоніальна сучасність»). Автор порівнює видобувний та переселенський колоніалізм, відповідно, з вірусами та бактеріями – формами існування, що залежать та не залежать від інших організмів [37].

За словами Патріка Вульфа, переселенський колоніалізм «є структурою, а не подією» [39, с. 2]. Це твердження є дуже важливим для розуміння цього терміна та нашого подальшого розгляду. Структури влади, що творяться в переселенських колоніях, базуються на розвинутій ідеології, за допомогою якої імперія будує нові соціальні (класові, гендерні, національні, расові) ієрархії. Ця ідеологія спрямовується на знищення та підміну ідентичності, соціальної організації, традицій місцевого населення та на зміну «обличчя» колонізованої території загалом. Переселенська колонізація також супроводжувалася (-ється) риторикою «несіння знання/цивілізації» «диким» народам, котрі нездатні до самоврядності через власну «відсталість» [26, с. 21]. Прикладів багато: згадаймо американські фільми про «Дикий Захід», який треба було «примусити до миру», аби дозволити розвиватися «цивілізації»; або колоніальну політику європейських імперій в Африці та Азії, що виправдовувалася необхідністю «врятувати» місцеве населення від темряви відсталості («тягар білої людини» Редьярда Кіплінга). Зрештою, внаслідок переселенського колоніалізму змінюється саме поняття «місцевого», оскільки діти колоністів цілком природно починають вважати колонізовану територію своєю. Водночас традиційні структури влади місцевого населення витісняються або знищуються, що дає черговий привід для аргументації їхньої «відсталості».

«Орієнталізм» Едварда Саїда (1978) був одним із перших текстів, що аналізував риторіку колонізації як інструмент творення структур влади. Однією з тез дослідження Саїда є твердження про те, що Захід витворив ідею Орієнту та наповнив її певними характеристиками, які пізніше дозволили та виправдали колонізацію східного простору та східного тіла [32, с. 5]. За допомогою поєднання різних методів (культурних, військових, економічних) Захід підтримував власну домінацію над Сходом. При цьому, за словами Саїда, Захід також створив ідею про себе як протиставлення екзотичному, дикому та відсталому Орієнту. Образ «Іншого» було створено за допомогою риторики

колоніалізму, що базувалася на західних уявленнях про расові, класові та гендерні ієрархії, а також слугувала виправданням західній присутності в орієнтальному просторі. Таким чином, колоніальний історичний наратив, що зазвичай повторює традиційну риторику колоніалізму, є не лише результатом, а й засобом поневолення, способом відтворення колоніальних соціальних ієрархій.

Особливістю переселенського колоніалізму є те, що ця структура зазвичай продовжує жити та відтворюватися навіть після формальної «деколонізації» простору (це і є темою дослідження Верасіні). Колоніалізм як «структура, а не подія» існує у свідомості/психології, в культурі колонізатора та колонізованого: уявлення про ієрархію вже змінене, і формальне зрівняння в правах не знищує наявних ієрархічних структур. Таким чином, повоєнне колоніальне перетворення Криму є не подією, а структурою, що творилася зусиллями державної національної політики та збереглася після розпаду СРСР.

Дослідники радянської національної політики традиційно починають її аналіз із 1920-х років та комуністичної ідеології у стосунку до національностей. Не секрет, що нації, відповідно до класичного уявлення більшовиків, мали згодом відмерти. Натомість, коли справа дійшла до практичної імплементації цих ідей, більшовицька верхівка була не настільки радикальна. Якщо описувати це словами Юрія Сльозкіна, «нації були шкідливими та недовговічними, але вони були і це необхідно було враховувати» [34, с. 416]. Тері Мартин зазначає, що під час революції та раннього етапу формування СРСР національна політика була потрібна більшовикам для подолання спротиву неросійських народів радянській владі та поширення впливу цієї ідеології на неросійські еліти [30, с. 4–6]. «Розвиток» національних меншин та пригнічення російських шовіністичних настроїв (те, що Мартин назвав «позитивною дією») були не метою, а засобом радянської влади для підтримки своєї стабільності в неросійських республіках [30, с. 20].

Наслідком політики «позитивної дії» стало створення національно-територіальних автономій різного рівня. Кожна національна спільнота отримувала культурну автономію, що була закріплена інституційно та мала поширюватися на визначену територію. Етнічні спільноти, що не досягли рівня розвитку національностей через свою «відсталість» (формулювання є колоніальними за визначенням, оскільки передбачають віру в єдиний напрямок прогресу), мали «бути розвинені». Залежно від рівня «розвиненості» кожна етнічна спільнота отримувала власний рівень

автономії – від краю/області до союзної республіки, що започатковувало інституційну ієрархію між різними етнічними групами [29, с. 18]. Втрата автономії означала пониження в ієрархії аж до того, що держава переставала визнавати окремішність етнічної групи (що й мало б, напевно, статися з кримськими татарами). Анатолій Хазанов називає це політикою «злиття націй» або гомогенізацією та на підставі радянської соціології різних років ілюструє тенденцію до зменшення кількості зареєстрованих етнічних груп у Радянському Союзі [29, с. 11–12]. Описувана національна політика щодо неросійських народів не була унікальною: практика визначення імперією критеріїв належності до тієї чи іншої групи (національної або расової) була поширена у світі аж до середини ХХ ст., варто лише згадати, наприклад, формальні критерії належності до «чорної» раси та «індіанського» народу, що були законодавчо закріплені в країнах Північної Америки. Закріплення ієрархії між народами на інституційному рівні також не було унікальним для ХХ ст.: згадаймо систему управління мандатними територіями після Першої світової війни. Там, де в інших (колишніх) імперіях ієрархія була расовою, в Радянському Союзі вона була національною.

Дослідники радянських міжнародних відносин вважають, що від 1930-х років національна політика в СРСР починає віддавати перевагу російській національності перед рештою спільнот. Еріх Бранденбергер називає це початком політики «русоцентризму», при цьому зазначає, що, на відміну від націоналізму, русоцентризм не передбачав політичних вимог [1, с. 13]. Тері Мартин пропонує інше визначення – «радянська ксенофобія» – ідеологічний страх іноземного впливу, відмінний від російської ксенофобії [30, с. 422]. Такі зміни в національній політиці після 1930-х років посилили (або прийняли/визнали) вже наявну ієрархію та до формально інституційного її рівня додали неформальний: радянська «дружба народів» та мультинаціональність передбачала, що російський народ поступово мав стати «першим серед рівних», російська мова та культура стала об'єднавчою та спільною для всіх народів Радянського Союзу [1, с. 57]. Водночас культура та історія неросійських народів мали узгоджуватися та вписуватися в загальну історичну оповідь російської держави – бути додатком до головного наративу [1, с. 47]. Цей процес демонструє, що формальна пореволюційна «деколонізація» неросійських народів не призвела до деколонізації реальної (структура збереглася), адже спадщина імперського культурного домінування не обмежувалася лише формальним статутом чи законодавством. По суті, в середині 1930-х

років держава повернула до порядку денного реальну національну ієрархію, успадковану від Російської імперії.

У 1980-х роках досліджуючи міжнаціональні відносини в Радянському Союзі, Расма Карклінс дійшла висновку про існування неформального домінування росіян у різних сферах радянського життя – в освіті, армії, за можливостями кар'єрного зростання. Особливо цікавими є спостереження Карклінс, що стосувалися збройних сил. Радянську армію дослідниця називає «школою інтернаціоналізму», звертаючи увагу на те, що у військових підрозділах діяли правила, за якими російська національна група не могла бути підпорядкована іншій етнічній групі [28, с. 112]. У військовому підрозділі або росіяни мали домінувати, або не мало бути переваги жодної етнічної групи [28, с. 113]. При цьому підрозділи з меншим відсотком росіян/слов'ян були небойовими та, відповідно, менш «престижними». Карклінс зазначає, що військова служба «є першим справжнім досвідом мультиетнічної реальності радянської держави і [наявна] система призначень натякає, що одна з ідей, яку вони [призовники] винесуть з цього досвіду полягає в тому, що бути росіянином означає бути призначеним на більш відповідальну роль» [28, с. 113]. Таким чином, армія стала ще одним засобом виховання населення в дусі «правильної» національної ієрархії. Питання престижу, зокрема військового, тут також дуже важливе. Військо за своєю природою є ієрархічною маскулінною організацією, створеною з метою виховання новоприбулих членів групи за допомогою досить специфічних засобів. Пов'язаність національної ієрархії, престижу та маскулінності в радянському війську та вплив цих факторів на формування структур влади у суспільстві, на нашу думку, є дуже важливою темою, яка, щоправда, перебуває поза увагою цієї статті.

Національна політика в Радянському Союзі мала ще один територіальний аспект. Тері Мартин зазначає, що ще в 1923 р. в офіційних радянських документах з'являється поняття «прикордонних районів» та «прикордонних смуг» [30, с. 314]. Радянські прикордонні території були заселені переважно неросійськими народами, а тому влада вважала їх потенційно нестабільними. Певна традиція таких уявлень, за словами Павла Поляна, існувала ще з часів Російської імперії, коли на підставі демографічних досліджень було створено «мапу благонадійності» відповідно до того, наскільки лояльні еліти/народи заселяли певні регіони [3, с. 20–21]. На продовження цієї традиції в радянські часи вказує низка дослідників під час аналізу радянської політики

прикордоння. Анатолій Хазанов, зокрема, зазначає, що ще в 1920-х роках мультиетнічність прикордонних територій (а це переважно були неросійські території) вважалася позитивною рисою, саме тому радянська влада у 1920-х роках організовувала переселення для підвищення лояльності окремих територій та кращого контролю над ними (знову-таки згадаймо методи колонізації «дикого» прикордоння Сполученими Штатами) [29, с. 5–6]. Ще одну ознаку радянської політики на прикордонні Тері Мартин називає «п'ємонтським принципом». Дослідник зазначає, що від початку цей принцип розумівся як потенційна можливість впливу на національні меншини прилеглих держав для отримання політичних дивідендів. Саме тому, на думку автора, на початковому етапі застосування цього принципу радянська політика щодо прикордоння була настільки «щедрою»: потрібно було продемонструвати «розділеним» народам, наскільки гарне життя їх могло б чекати у Радянському Союзі [30, с. 315]. Але вже починаючи з 1930-х років, за словами Мартина, п'ємонтський принцип переосмислюється з погляду небезпеки через можливість впливу з-за кордону та перетворюється на вияв «радянської ксенофобії» [30, с. 325]. Наслідком була недовіра до неросійських (якоюсь мірою неслов'янських) національних еліт, що заселяли прикордонні території, та вияв цієї недовіри в політиці зміцнення прикордоння, зокрема, вочевидь, і через примусові депортації та творення лояльного «місцевого» населення.

Творення нового Криму

Людські та економічні втрати Криму після Другої світової війни призвели до того, що більшу частину населення було вбито або примусово вивезено, а господарство зазнало настільки тяжких руйнувань, що його доводилося відновлювати фактично від початку. Насамперед важливо зазначити, що депортації повоєнних років у Криму слід аналізувати в контексті «зачистки» прикордоння, або практичного вияву п'ємонтського принципу в його пізнішому значенні. Відомо, що під час Потсдамської конференції Сталін висунув низку територіальних претензій до Туреччини. Зокрема, Сталін вимагав повернення територій, що були віддані Туреччині за угодою 1921 року, дозволу на побудову радянських військових баз та спільний контроль над протоками [36]. З огляду на те, що радянська армія на 1944 рік уже була на Балканах, імовірність планування силового задоволення своїх вимог Сталінін не варто остаточно відкидати. Зрозуміло,

що можливий конфлікт не повинен був призвести до нестабільності «в тилу», а тому потенційно нелояльні кримські татари та інші неросійські народи мали бути виселені. Саме в цьому контексті, на нашу думку, слід розглядати події травня 1944 р., а також депортацію інших народів з прикордонних територій СРСР.

Після проведення «зачистки» Криму й без того складна економічна ситуація погіршилася ще більше. Північно-Кримський канал, що донедавна забезпечував Крим водою, було збудовано лише протягом 1961–1971 рр., тому головною проблемою в розвитку господарства в попередні періоди була посуха. Кримські татари вміли розв'язувати ці проблеми, але після 1944 р. на їхнє місце переселяються колгоспники з інших областей та республік. Умови ведення господарства на півострові стали одним із перших викликів для переселенців. У 1956 р. кримські татари були звільнені зі спецпоселень без права повернення до Криму. Заборона переважно сільськогосподарському населенню повертатися в область, якій бракує робочої сили, має свідчити про «особливість» Криму для радянської держави або принаймні існування доктрини (хоч би й неписаної) щодо подібних територій. Колишні спецпоселенці, як окрема група населення, не допускалися для переселення до Криму, до того ж ця група мала цілком конкретні національні ознаки.

Ледь не одразу після депортації кримськотатарські активісти (а також представники інших депортованих народів) почали боротьбу за повернення; з часу звільнення зі спецпоселень ця боротьба постійно поширюється, що відповідним чином відображається в радянських партійних документах. Наприклад, 15 березня 1954 р. секретар Кримського обкому КПУ Дмитро Полянський звертається до першого секретаря ЦК КПУ Андрія Кириченка з проханням заборонити «всім адміністративно виселеним у 1944 році повертатися та проживати на території Кримської області» [6, арк. 6]. Наслідком цього листа стало звернення Кириченка до Микити Хрущова, де, зокрема, зазначено, що «...Кримська область є прикордонною і заселення її колишніми спецпоселенцями є небажаним...» [6, арк. 7]. У цьому випадку в документі йшлося не про кримських татар, а про відмову у поверненні виселеним болгарам, грекам та вірменам, котрі на той час уже були звільнені зі спецпоселень. Пізнішим типовим поясненням відмови кримським татарам у поверненні був ризик послаблення економічного становища новоприбулих планових поселенців через необхідність повернення репатріантам вилученого в них майна та

уникнення проблем із нестачею робочої сили, які могли б виникнути внаслідок масового відпливу колишніх спецпоселенців із місць їхнього проживання [14, арк. 3]. Права колонізаторів-переселенців, таким чином, та економічну необхідність подано як цілком прийнятний аргумент для порушення прав корінного населення.

Після 1956 р., тобто тоді, коли обмеження для кримських татар щодо їхнього місця проживання було частково знято, у партійних документах частішають скарги Кримського обкому та центральних республіканських партійних органів на «націоналістичну діяльність певної частини інтелігенції з числа кримських татар». Згідно з цими документами, кримськотатарські активісти «...використовують своє відвідання Криму для того, аби розшукати різноманітні історичні та архівні матеріали, які б підтверджували, що Крим *нібито* (курсив наш. – М. С.) є споконвічно татарською землею та, спираючись на ці матеріали, домагатися повернення до Криму» (1958 р.) [12, арк. 71–72].

Кримські татари стали загрозою для нового Криму, їхнє перебування на цій території підважувало зусилля держави для витворення нового образу півострова – з іншою історією, ідентичністю та іншим населенням. Саме тому, напевно, місцева кримська влада докладала значних зусиль до перешкоджання діяльності кримськотатарських активістів та інших колишніх спецпоселенців у їхній боротьбі. Постановою від 3 травня 1962 р. № 428 «Про внесення змін в Положення про паспорти» Рада Міністрів СРСР забороняла особам, які відбули позбавлення волі або заслання, прописуватися на території Львова, Одеси, Севастопольського укріпленого району (крім міста Севастополь), Ялти, Алупки, у селищах міського типу Гаспрі, Гурзуфі, Корейзі, Лівадії, Масандрі, Симеїзі, Чехове і в селі Василівці Кримської області [15, арк. 23]. Ця постанова поширювалася далеко не на весь Крим (і не лише Крим) та визначала групи населення, що мали бути вилучені з означених територій. У 1966 р. в повідомленні до ЦК КПУ командувач Чорноморського флоту адмірал Горшков акцентував на необхідності обмежити доступ сторонніх осіб до Севастополя та прилеглих місць стратегічного значення та скаржився на погіршення побутових умов особового складу з відкриттям Севастополя для відвідувачів: «...після дозволу вільного в'їзду до Севастополя в місті збільшилося число випадків хуліганства та венеричних захворювань, погіршилися умови побутового обслуговування військовослужбовців та членів їхніх родин, що веде до погіршення дисципліни та зниження морально-політичного

стану особового складу розташованих в Севастополі частин» [13, арк. 45–46].

Адмірал пропонував «закрити місто для вільного в'їзду радянських громадян, ввести особливий паспортний режим та виселити з міста осіб, котрі ведуть недостойний спосіб життя» [13, арк. 46]. Тут нас цікавлять «розкладені елементи» (йдеться, вочевидь, про злочинців, хуліганів, алкоголіків, повій), що вели «недостойний спосіб життя» і цим несли загрозу для Севастополя. Звісно, особливий режим, що існував у Севастополі, не поширювався на весь Крим, але місцеві кримські функціонери всіляко намагалися цього домогтися, коли зверталися до ЦК КПУ у 1969 р.

Одночасно з фізичним «звільненням» території та заміщенням місцевих жителів переселенцями (про що йтиметься нижче) місцева влада розпочинає своєрідну адаптацію кримського культурного простору до нових реалій. Зокрема, у червні 1955 р. секретар ЦК КПУ Андрій Кириченко звертається до секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова з проханням дозволити перейменування кримсько-татарських і турецьких топонімів Криму: «*В Кримській області є низка географічних об'єктів /гір, річок/, що мають турецькі та татарські назви, котрі нагадують нашому народу період тяжкого потерпання від розбійницьких орд турецьких султанів та кримських ханів.*

З метою відновлення найменувань, що відповідають історичним подіям та природним умовам, уточнення та впорядкування наявних найменувань, ЦК КП України просить дозволити зміну назв вказаних у списку географічних об'єктів та надати їм імена, що відповідають історичним подіям та інтересам нашого народу» [24, арк. 22].

Варто звернути на класичну в таких випадках аргументацію: колонізованого оголошено агресором і на підставі цього згадки про його культуру стираються з географічної мапи. При цьому імперія представляє себе як жертву, що мусить захищатися. Адаптація також стосувалася присутності виселених народів у кримських музеях та радянській версії історії Криму. Вже у 1960-х роках, після звільнення зі спецпоселень, кримськотатарські активісти вимагали повернення кримськотатарської національної культури до кримських музеїв та топонімів [19, арк. 6]. Кримський півострів перестав бути кримськотатарським: імперський проект «цивілізування дикунів» нарешті досяг етапу, коли простір остаточно став «мирним». Тож і історія, і географічні назви в цього простору мали відповідати новим реаліям. На специфіку історичного нарративу звертає увагу і Гвендолін Сасс. Вона зазначає, що в другій половині ХХ ст. витворення нової радянської

міфології для Криму передбачало представлення кримських татар в образі примітивного, дикого народу, що в минулому був завжди залежний від Османської імперії та ніколи не мав власної державності. Це, своєю чергою, мало прив'язувати образ Криму до російської історії та російської держави [33, с. 69]. Зазначимо лише, що теза про «примітивність» кримських татар не була вигадана радянськими ідеологами, про нездатність до самоврядування писала ще Катерина II, пояснюючи причини анексії півострова [2, с. 269].

Черговим прикладом дискредитації можна назвати публічні заходи, спрямовані на створення образу народу-колаборанта. Одним із таких заходів був судовий процес над «групою карателів-зрадників Батьківщини» (кримських татар, котрі воювали в німецькому добровольчому батальйоні), що відбувся у Сімферополі у 1972 р. [18, арк. 1]. Інформація про висвітлення цього процесу в пресі, вочевидь, була досить важливою, аби потрапити до партійних документів, до того ж у таємну частину. Зрозуміло, що публічний процес із широким висвітленням його в місцевій та республіканській пресі, а також по радіо і на телебаченні став частиною політики творення негативного образу кримських татар серед кримського населення.

У подальшому півострів в уявленні населення (як кримського, так і загалом радянського) розвивається як «всесоюзна здравниця» (надбання «всіх» радянських народів), де мають бути створені відповідні умови для відпочинку радянських громадян та партійного керівництва. Для кращого розвитку курортних територій та забезпечення їх продовольством місцева та республіканська влада змінює внутрішні адміністративні межі в області, приймає план дій з будівництва об'єктів відпочинку тощо [8, арк. 263, 265, 269–282]. Привабливість Криму як курорту, напевно, була однією з причин високої популярності півострова як місця проживання військових пенсіонерів (про що йтиметься нижче). Водночас наявність на кримській мапі військових об'єктів (та міста Севастополь) залишає уявлення про цей простір як про стратегічно важливий регіон, черговий «бастіон» оборони держави в умовах Холодної війни. Військові об'єкти Чорноморського флоту та інших частин виходили за межі Севастополя, а отже, доступ до них мав бути закритий.

Радянська переселенська колонізація Криму

Після депортації неросійських народів з Криму радянська політика на півострові, головним чином, була спрямована на заселення

території півострова селянами з інших областей та республік (переважно РСФСР та УРСР). У документах ці переселення подано як добровільні, проте Ельвіна Сеїтова зазначає, що точніше було б назвати їх «добровільно-примусовими» [4, с. 54]. Одночасно з Кримом відбувалося заселення і інших «південних областей УРСР» – Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Кіровоградської, Сталінської та Дніпропетровської. Всього з 1949 по 1954 рр. на ці території разом із Кримом були переселені 108,4 тис. сімей; при цьому значна частина переселенців згодом залишила місця вселення через погане господарське облаштування та забезпечення територій [5, арк. 44]. За даними довідки, надісланої 1967 р. секретарю ЦК КПУ Шелесту Кримським обкомом партії, в процесі планового переселення до Криму після депортації кримських татар у 1944 р. на півострів були переміщені 101 707 сімей, або 406 828 людей [15, арк. 14]. На жаль, документ не подає докладної інформації щодо часових проміжків, які враховувалися під час підрахунку. У тому самому документі вказано і місця, звідки відбувалися переселення: 162 тис. осіб були переселені з РСФСР, ще 244,7 тис. – з території УРСР [15, арк. 14].

Організоване переселення селян відбувалося згідно з планом, наприклад, станом на 1954 рік протягом 1954–1958 рр. треба було перемістити 17 тис. сімей у кримські колгоспи та ще 800 сімей у радгоспи, при цьому у 1955 р. до Криму мали перемістити принаймні 3000 сімей [7, арк. 17]. Переселенці отримували пільги на місцях вселення: житло (або кредити на будівництво житла), роботу, господарство; було створено систему відшкодування, за якою переселенці мали можливість здати своє майно в місці вибуття та отримати заміну вже в місці вселення. Також було створено систему відшкодування витрат на перевезення майна в Крим [10, арк. 39–40]. Одночасно з набором переселенців до Криму на півострові місцева влада розпочала підготовку до їх прийому. Протягом певного періоду новоприбулих заселяли в будинки депортованих з Криму людей та перерозподіляли між ними майно, що лишилося на місці, але також існувала постійна потреба в будівництві нового житла. Реалізація планів із переселення та надання переселенцям помешкання, як видно з документів, відбувалася з проблемами. Через незадовільні умови проживання лише у 1958 р. Крим залишили 1722 сім'ї переселенців цього року [21, арк. 9]. Річ у тому, що переселення відбувалося швидше, ніж будівництво помешкання для прибулих [10, арк. 49, 57, 64, 72, 79, 99, 100, 117, 124, 125, 131, 132]. Як наслідок,

трапляються такі звіти: «...1408 сімей (переселених у 1958 р. – М. С.) проживають на підселенні у будинках колгоспників і робітників радгоспів та в непристосованих для житла приміщеннях /сарайчиках, кухнях та ін./...»

В колгоспі ім. Калініна Зуйського району переселенці розміщені в сараї для сушіння тютюну, який зовсім непридатний для житла, в той час як 16 будинків з незначними недоробками будівництвом не закінчуються» [20, арк. 208].

Одночасно з плановими переселеннями в Крим переїжджали і «позапланові». Деяких добровільних переселенців справді залишали на місцях, додавали до плану переселення та поширювали на них переселенські пільги, але це було, радше, винятком, аніж правилом. Наприклад, у 1963 р. Кримський обком надіслав листа до секретаря ЦК КПУ Підгорного з проханням дозволити часткове поширення переселенських пільг на 4260 сімей позапланових переселенців (понад 10 тис. працездатних осіб), оскільки Криму не вистачає робочих рук [22, арк. 26]. Згадок про позапланових переселенців та просто мігрантів до Криму в партійних документах небагато. Переважно вони трапляються тоді, коли виникають проблемні ситуації та позапланові переселенці намагаються «зайняти місця» та отримати пільги планових [22, арк. 25]. Але немає сумніву, що позапланова міграція до Криму в післявоєнну добу відбувалася. Інтенсивність та ступінь контролю за цією міграцією з боку влади залишається відкритим питанням. Із впевненістю можна сказати, що мігранти/позапланові переселенці мусили відповідати певним критеріям, закладеним паспортною системою та радянському уявленню про прикордонні території, описаному вище.

Паралельно з переміщенням сільськогосподарського населення у 1950-х роках у Радянському Союзі розпочався процес скорочення збройних сил. Значна кількість демобілізованих та відправлених у відставку військових почали прибувати до Криму на постійне місце проживання. З огляду на доступні для аналізу документи не можна сказати, що цей процес набув масштабу, який би суттєво вплинув на склад населення. Зрештою, у випадку переселення військових офіцерів ідеться не лише про кількісні показники, а й про місце радянського офіцера в ієрархії радянського суспільства. Радянська держава всіляко підтримувала престиж відставних офіцерів, котрі бажали оселитися в Криму, що не могло не вплинути на спосіб, у який цей престиж, а також національні ієрархії сприймалися кримським населенням. Утім, є підстави вважати, що тенденція переселятися до Криму після закінчення служби зберігалася для багатьох

радянських (і пізніше російських) військових протягом другої половини ХХ ст.

У 1955 р. постанова ЦК КПРС скорочувала особовий склад Таврійського військового округу. Згідно з орієнтовними даними, надісланими до Президії ЦК Компартії України командувачем округу генерал-полковником Людниковим, з 1336 офіцерів, що звільнялися в запас, 530 осіб мали залишитися на постійне проживання в Криму. Також у звіті сказано, що з 934 офіцерів, звільнених у попередні роки, 387 осіб залишилися на проживання в Кримській області [9, арк. 114]. Реальні цифри були дещо іншими: з 1 вересня по 20 грудня 1955 р. до Криму прибули та зареєструвалися 731 офіцер, більшість із них обрали для проживання міста Севастополь (247 осіб) та Сімферополь (231 особа) [9, арк. 202]. Умовно кажучи, в цей час приблизно половина звільнених у запас офіцерів Таврійського військового округу після закінчення служби лишалися в Кримській області. Подібна тенденція простежується і на Чорноморському флоті: згідно зі звітом його командувача віце-адмірала Пархоменка, з 1494 офіцерів, котрі звільнилися у 1955 р., 941 залишився на постійне проживання в Кримській області (з них 530 – у Севастополі) [9, арк. 126–131]. Всього ж за період з квітня 1953 р. по 20 грудня 1955 р. до Криму прибуло 3268 офіцерів [9, арк. 202]. Зі звіту секретаря Кримського обкому КП України Клязкніка від 28 квітня 1956 р.: *«Основна маса звільнених офіцерів прибувала на постійне місце проживання до міст: Сімферополь, Севастополь, Євпаторію, Керч, Феодосію та Ялту. В цих містах прийнято на облік 2008 офіцерів запасу, або 86 % з числа звільнених після 1 вересня 1955 року»* [11, арк. 50].

Таким чином, з квітня 1953 р. по червень 1956 р. до Криму прибули 5140 офіцерів, 88 % від цієї кількості поселилися в містах, 2035 осіб – у Севастополі та Сімферополі [11, арк. 79].

У 1960-х роках розпочалася чергова хвиля скорочення особового складу радянської армії, відповідний закон було видано 19 січня 1960 р. У своєму звіті від 7 січня 1963 р. секретар Кримського обкому Стешов зазначав, що станом на 1 січня 1963 р. до Кримської області прибуло 4559 офіцерів, звільнених у запас або у відставку. При цьому «в міста області прибуло 3375 осіб, в тому числі: в Сімферополь – 1151, Севастополь – 1831, Керч – 407, Ялту – 196, Євпаторію – 380, Феодосію – 368. З загального числа прибулих офіцерів не отримують пенсії 942 особи, що складає 20,6 відсотків» [23, арк. 22].

Водночас уже 14 квітня 1963 року секретар промислового обкому зазначає, що згідно із

законом 1960 р. про скорочення особового складу на 1 січня 1963 р. до Криму прибули 4632 офіцери, з них 4499 – до міст [23, арк. 84]. Разом з цим зазначається, що до закону від 15 січня 1960 р. до Криму прибули 9448 звільнених офіцерів [23, арк. 85]. Якщо всі названі дані правильні, можна припустити, що з червня 1956 р. по січень 1960 р. до Криму прибули трохи більше ніж 4 тис. офіцерів.

За допомогою місцевих партійних органів демобілізовані та звільнені в запас офіцери отримували житло та роботу (а також, звісно, військову пенсію) і в разі потреби їх відправляли на навчання за кошти держави для опанування нової професії. Треба зазначити, що, попри значні проблеми з виконанням цих завдань, загалом обіцянки виконувалися. Так, наприклад, станом на 24 грудня 1955 р. 586 із 731 прибулих того року офіцерів Таврійського округу були забезпечені житлом [9, арк. 202]. Згідно з офіційною статистикою, в тому ж Таврійському військовому окрузі та на Чорноморському флоті справи з працевлаштуванням військових йшли найкраще: станом на 15 грудня 1955 р. виконання плану з працевлаштування офіцерів Таврійського округу було здійснено на 75 %, тоді як Чорноморський флот виконав план на 108,5 %. Для порівняння: показники Київського округу – 53,8 %, Одеського – 61,6 % та Прикарпатського – 52,6 % [9, арк. 160].

Згідно зі звітом секретаря Кримського обкому Стешова від 7 січня 1963 р., протягом 1960–1962 рр. 3287 офіцерів, котрі прибули до Криму, були працевлаштовані, ще 236 осіб були направлені на навчання [23, арк. 22]. При цьому станом на 7 січня 1963 р. не працевлаштовані лише 10 осіб. Автор звіту зазначає, що «всім цим особам пропонувалася робота на підприємствах та будівництві. Натомість вони просять влаштувати їх на адміністративно-господарчі посади», і додає, що «з загальної кількості 4559 офіцерів, що прибули в Кримську область після 5 січня 1960 року, забезпечені житлом 4140 осіб...» [23, арк. 22]. Тобто в радянському Криму, який вже був місцем розташування значної за розмірами структури Чорноморського флоту (військова інституція з чіткими уявленнями про ієрархію та престиж) у другій половині ХХ ст. з'являється також група відставних військових, які після виходу на пенсію отримують від держави всі можливості посісти в суспільстві високе економічне та соціальне становище і які є свідомими своїх прав на таке становище.

Треба враховувати, що переважна більшість звільнених у запас офіцерів мали сім'ї, а тому досить незначні цифри, представлені в документах, на практиці були в кілька разів вищими. На

жаль, наявні та процитовані документи не дають змоги зробити узагальнень, які б стосувалися відставних офіцерів у Криму протягом другої половини ХХ ст. Натомість вони демонструють певну тенденцію, згідно з якою у 1950–1960 рр. кожні 3 роки до Криму прибували приблизно 4 тис. звільнених офіцерів. Безумовно, ця тенденція була пов'язана з масовими скороченнями військових, до того ж певна частина цих офіцерів, звісно ж, складалася з мешканців Криму. У 1966 р. Севастополь стає закритим для відвідування (та проживання), збереження тенденції, за якою звільнені офіцери залишалися в місті на постійне проживання, зробило його містом військових зі своєрідною культурою, політичним значенням для Криму та свідомістю населення.

Також слід враховувати, що в наведених вище документах ідеться лише про офіцерів, утім, демобілізація відбувалася також і серед солдатського складу. Про те, яка частина демобілізованих військовослужбовців нижчих рангів лишалася в Криму, наразі можна лише здогадуватися. Наприклад, у 1954 р. секретар Кримського обкому Полянський звертався до ЦК КПУ з проханням поширити переселенські пільги на солдатів і сержантів Чорноморського флоту та Таврійського військового округу, котрі виявили бажання залишитися в Криму на постійне місце проживання для роботи в колгоспах та перевести туди свої сім'ї [5, арк. 40].

Висновки

Застосування терміна «переселенський колоніалізм» до Криму не є класичним для історіографії. У переважній більшості випадків східно-європейські імперіологи уникають застосування терміна «колонія» щодо материкових територій, не відділених від метрополії океаном. Так само як не всі погоджуються з визначенням таких

держав, як Радянський Союз чи Сполучені Штати, як імперій. У цьому разі йдеться не про терміни, а про методи – методи підкорення території державою та методи дослідження цього процесу істориками. Історія Криму у складі Російської імперії та Радянського Союзу загалом повторює історію переселенських колоній європейських імперій як за методами заміщення місцевого населення переселенцями, так і за часом, коли це відбувалося. На території Криму було створено нові структури влади, відмінну культуру, фізично замінено місцеве населення. Це своєрідний приклад біовлади Мішеля Фуко, коли держава визначає, хто тепер має право бути кримчанином [25, с. 140]. Аналіз кримської історії з погляду постколоніальної теорії приводить нас до двох висновків. По-перше, переважна більшість наявної історіографії про Крим є частиною структури влади (колишньої) метрополії. По-друге, постколоніальний підхід суттєво розширяє коло питань, які ніколи не порушувалися в минулому і які, принаймні частково, могли б пояснити сучасні геополітичні події.

У перші десятиліття після закінчення Другої світової війни радянська держава вивела проект переселенського колоніалізму в Криму на новий рівень. Депортація місцевого населення дала можливість створити колонізований простір заново, тим самим забезпечивши його лояльність центру. Заселення Криму переселенцями зі слов'янських республік, створення умов для переселення до Криму військових пенсіонерів та наявність потужної військової бази виховували в переселенців нові уявлення про престиж та успішність, переконували в необхідності бути лояльним до Москви. Ця система ієрархій та уявлень про успішність пережила розпад Радянського Союзу та значною мірою стала передумовою для відновлення колоніального проекту, який відбувається нині.

Список літератури

1. Бранденбергер Д. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956) / Д. Бранденбергер ; пер. с англ. Н. Алешкиной и Л. Высоцкого. – Санкт-Петербург : ДНК, 2009. – 416 с.
2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – Москва : Мысль, 1992. – 446 с.
3. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П. Полян. – Москва : Мемориал, 2001. – 328 с.
4. Сеїтова Е. І. Переселенський процес до Криму в 1944–1964 роках: причини, хід, помилки, результати / Е. І. Сеїтова // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 6. – С. 53–58.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3587. – 79 арк.
6. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3614. – 8 арк.
7. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3672. – 261 арк.
8. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4078. – 296 арк.
9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4092. – 254 арк.
10. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4290. – 71 арк.
11. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4404. – 119 арк.
12. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4740. – 171 арк.
13. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6162. – 113 арк.
14. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6166. – 58 арк.
15. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6321. – 76 арк.
16. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1250. – 15 арк.
17. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1740. – 19 арк.
18. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 703. – 24 арк.
19. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 72. – 47 арк.
20. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1034. – 226 арк.
21. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1315. – 104 арк.

22. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2222. – 259 арк.
23. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2327. – 202 арк.
24. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 277. – 110 арк.
25. Foucault M. The History of Sexuality / M. Foucault. – New York : Pantheon Books, 1978. – Vol. 1. – 168 p.
26. Hixon W. American Settler Colonialism: A History / W. Hixon. – New York : Palgrave Macmillan, 2013. – 253 p.
27. Jacobs M. White Mother to a Dark Race: Settler Colonialism, Maternalism, and the Removal of Indigenous Children in the American West and Australia, 1880–1940 / M. Jacobs. – London : University of Nebraska Press, 2009. – 592 p.
28. Karklins R. Ethnic Relations in the USSR: The Perspective From Below / R. Karklins. – Boston : G. Allen & Unwin, 1986. – 256 p.
29. Khazanov A. After the USSR: Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States / A. Khazanov. – Madison : The University of Wisconsin Press, 1995. – 311 p.
30. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 / T. Martin. – Ithaca : Cornell University Press, 2001. – 496 p.
31. Regan P. Unsettling the Settler Within: Indian Residential Schools, Truth Telling, and Reconciliation in Canada / P. Regan. – Vancouver : UBC Press, 2010. – 299 p.
32. Said E. Orientalism / E. Said. – New York : Pantheon Books, 1978. – 368 p.
33. Sasse G. The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict / G. Sasse. – Cambridge : Harvard University Press, 2007. – 384 p.
34. Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism / Y. Slezkine // Slavic Review. – 1994. – Vol. 53, no. 2. – P. 414–452.
35. Stoler A. Carnal knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule / A. Stoler. – Berkeley : University of California Press, 2010. – 335 p.
36. The Ambassador in Turkey (Wilson) to the Acting Secretary of State [Electronic resource] // Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference). – 1945. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Berlinv01/d684>. – Title from the screen.
37. Veracini L. The Settler Colonial Present / L. Veracini. – New York : Palgrave Macmillan, 2015. – 160 p.
38. Wolfe P. Land, Labor, and Difference: Elementary Structures of Race / P. Wolfe // The American Historical Review. – 2001. – Vol. 106. – P. 866–905.
39. Wolfe P. Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology / P. Wolfe. – London : Cassel, 1999. – 246 p.

M. Sviezhentsev

SETTLER COLONIALISM IN THE USSR: CREATION OF THE POST-WAR CRIMEA

This article makes a first step towards applying the methodology of settler colonial studies to the history of the Crimea. Based on the archival and historiographical research, the article argues that the end of the Second World War and the deportation of the Crimean indigenous nations marked the beginning of yet another stage of the settler colonial imperial project on the territory of the Crimea. Settler colonization of the Crimean peninsula corresponded to the centuries-old traditions of the Russian and Soviet imperial policies towards the border regions populated by non-Russian (non-Slavic) peoples. The Crimea became a “melting pot” of people with different ethnic and cultural backgrounds and no cultural ties to their new home. Therefore, Soviet policies of relocating Slavic people to the depopulated and cleansed territory allowed the state to create a new ethnic, cultural, and historical image of the colonized space. The Crimea finally became “an indigenous Russian land,” and for the first time the state created itself strong enough arguments to support this claim: the history and geography of the colonized space were changed according to new realities. The new image of the peninsula united features of a military stronghold against the West and all-Soviet health resort, which created imaginary ties between the peninsula and the people of the Soviet Union. In addition, the Crimean population existed in a context of power structures of the Soviet society and had to ensure loyalty of the territory to the Soviet centre. The new “Crimeans” consisted of peasants relocated from the Ukrainian and Russian Soviet republics, and retired military personnel who decided to move to the Crimea and occupied the highest places in the social hierarchies of the new community. These hierarchies and power structures, together with the colonial Crimean identity, created as a result of the Soviet policies, persisted through the dissolution of the USSR and became the basis for the present-day Russian settler colonization of Crimea.

Keywords: settler colonialism, Crimea, Soviet Union, deportation, migration.

Матеріал надійшов 25.05.2017